

AGATA RYBIŃSKA

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

**CENE U-RENE – ŻYDOWSKA BIBLIA DLA KOBIEC – POMIĘDZY TRADYCJĄ BIBLIJNĄ
A LUDOWĄ POBOŻNOŚCIĄ (NA PRZYKŁADZIE KSIĘGI BERESZIT)**

---

*Cene u-rene*¹ Jakuba ben Icchaka Aszkenazego z Janowa² to dzieło napisane w jidysz³. Po raz pierwszy ukazało się ok. 1590 roku w Lublinie⁴. Najwcześniejsza zachowana edycja to druk z Bazylei z 1622 r.⁵. Od końca XVI wieku ukazało się ponad 250 jidyszowych wydań *Cene u-rene* (Borzymińska 2003a: 120). Można więc mówić o bestsellerze, a *Cene u-rene* z pewnością uznaje się za perłę literatury jidysz (Turniansky 2006). Bez wątpienia jest to godny uwagi fenomen kultury żydowskiej. Podanego w tytule określenia „Biblia dla kobiet” nie ma na stronach tytułowych jidyszowych wydań, jest natomiast w niemieckim tłumaczeniu (Pappenheim 1930)⁶. Zwyczajowo, ze względu na adresatki i użytkowniczki *Cene u-rene*, tak właśnie się określa to dzieło (Elbaum, Turniansky 2008).

Warto też się zastanowić nad kwestią genologii, czy jest to Biblia, czy jej adaptacja, z pewnością jednak komentarz (do tego wróć poniżej). W przypadku opisu stworzenia z *Bereszit* można mówić o biblii ludowej (Zowczak 2000) czy też o bajce ajtologicznej (Miancki 2010). Jak wiadomo nie brak obszernych i wnikliwych badań nad literaturą ludową, zwłaszcza Jolanty Ługowskiej (1981, 1993), Doroty Simonides (2011), Rocha Sulimy (1976), czy rozważań nad tradycją i sacrum, np. Jana Adamowskiego (Adamowski, Tymochowicz 2016). Skoro więc o sacrum i Biblii dla kobiet, to inspirując się wspomnianą już nestorką badań folklorystycznych i pytaniem „czy folklorystyka wyczerpała już swoje możliwości?” wskażę na niewykorzystane wciąż źródło badań, choć nie terenowych, o których mówiła Dorota Simonides (Simonides 2011: 30). Skoncentruję się więc na szesnastowiecznym źródle, dziele żydowskiego twórcy z Janowa.

Mówiąc o Jakubie ben Icchaku Aszkenazym jako o twórcy, zasadniczo powinnam precyzować: właściwie był tłumaczem, redaktorem, kompilatorem i komentatorem, co nie umniejsza jego zasług. Planował przetłumaczyć na język jidysz całą Biblię, nie zdołał

---

¹ Będę stosować transkrypcję uproszczoną hebraizmów i jidyszizmów (preferowane w pracach polskich przedstawicieli studiów żydowskich). Przyjmuję więc formę zapisu tytułu tego dzieła: *Cene u-rene*, choć w polskojęzycznych opracowaniach stosowano różny zapis, np. *Cene urene* (Shmeruk 2007: 49; Lisek 2015: 89), *Cenerene* (Borzymińska 2003c), *Cene-rene* (Lisek 2018: 65). Dla angielskich tytułów wybieram wariant transkrypcji: *Tse'edah u-re'edah*, oraz niemiecki: *Zennah u-Reenah*. Uwzględniam oczywiście inne anglojęzyczne transkrypcje przyjęte przez autorów opracowań.

² Jakub ben Icchak Aszkenazy (ur. ok. 1550 r., zm. ok. 1626–1628 w Pradze). Ze względu na miejsce pochodzenia nazywano Aszkenazym, ale i Janowerem. Urodził się lub tylko pewien czas był związany z Janowem, choć nie wiadomo, który to Janów. Pierwsze miejsce wydania dzieł Aszkenazego – Lublin – sugeruje, że mógł to być Janów Lubelski. Tę miejscowość podają Shmeruk (Shmeruk 2007: 132) i Borzymińska (Borzymińska 2003a: 120).

³ Zob. *Tse'edah u-re'edah. Hamishah hamshei Torah. Im haftarot v-hamesh megilot v-targum l-megilot b-lashon ashkenaz.* (1911). Vilna: Romm [dalej: *Cene u-rene*].

⁴ Pierwsze wydania z Lublina i Krakowa nie zachowały się (Borzymińska 2003a: 120).

⁵ Chava Turniansky podaje, że w Hanau (Turniansky 2006; Elbaum, Turniansky 2008: 1912).

⁶ W 1930 roku Bertha Pappenheim, znana niemiecka działaczka społeczna, dokonała tłumaczenia *Cene u-rene* na język niemiecki i wydała je we Frankfurcie nad Menem jako *Frauenbibel (Zennah u-Reenah 1930)*. W tym przypadku należy mówić raczej o transkrypcji, gdyż Pappenheim użyła alfabetu łacińskiego. Jej tłumaczenie ukazało się nakładem Związku Kobiet Niemieckich i przeznaczone było dla niemieckich Żydówek – kobiet i dziewcząt. Pappenheim prowadziła sierociniec dla dzieci żydowskich, kładąc nacisk na edukację religijną.

jednak tego uczynić przed śmiercią i wydał tylko pierwsze tomy Pięcioksięgu, czyli Tory⁷. Zastąpił także innymi tłumaczeniami z hebrajskiego na jidysz⁸. Kontekst językowy jest tu niezwykle ważny. Język hebrajski to język święty, język „świętych tekstów” i język liturgii, który znali przede wszystkim mężczyźni (Shmeruk 2007: 17–20, 49). Natomiast jidysz pozostawał językiem codziennym, wernakularnym, językiem niewykształconych kobiet (choć także i mężczyzn) i to dla nich właśnie było tłumaczenie Aszkenazego. *Nota bene*, jak dotąd nie dokonano przekładu *Cene u-rene* na język polski⁹.

Celem artykułu jest nie tylko omówienie specyfiki tekstu, co opis fenomenu *Cene u-rene* jako tekstu religijnego zakorzenionego w tradycji biblijnej (a więc związanego z tzw. kulturą wysoką i tradycją judaizmu biblijnego), a jednocześnie przykładu adaptacji Biblii na potrzeby prostego ludu – aszkenazyjskich Żydówek i Żydów nie znających hebrajskiego¹⁰. To taka żydowska *Biblia pauperum*. *Cene u-rene* służyła edukacji religijnej, pielęgnowaniu prywatnej pobożności, a poprzez to także podtrzymywaniu żydowskiej tożsamości. Pobożne Żydówki czytały to dzieło w domu w każdą sobotę. Kanwą utworu jest Tora (Pięcioksiąg), wzbogacony o inne biblijne fragmenty oraz komentarze rabiniczne i ich interpretacje. Ze względu na intertekstualny charakter dzieła to lokuje się pomiędzy tradycją i literaturą biblijną a literaturą ludową oraz ludową pobożnością, zwyczajami i mitami żydowskimi. We współczesnych komentarzach podkreśla się nie tylko religijny, ale właśnie ludowy charakter księgi¹¹. Czytanie historii biblijnych w szabat bez wątplenia wpisuje się w kontekst sacrum, ale i w sferę profanum, ze względu na użycie języka jidysz, języka codziennego oraz lekturę w domu, w otoczeniu najbliższej rodziny.

Ludowy charakter dzieła wymaga pełniejszego wyjaśnienia poprzez analizę tekstu z elementami komparatystyki, np. tekstu *Biblia hebrajskiej* (dalej: BH) i jidyszowej *Cene u-rene*.¹²

Źródła podstawowe

Chronologicznie pierwsze i podstawowe źródło, z jakiego czerpał i jakie komentował Aszkenazy, to wspomniana *Biblia hebrajska*, a zwłaszcza Tora – Pięcioksiąg Mojżeszowy, czyli prawo spisane (Krajewski 2003: 720–721). Drugie, późniejsze źródło, to Talmud, uznawany za zapis tradycji ustnej, a złożony z dwóch zasadniczych części: Miszny i Gemary¹³. Wracając do Biblii, należy wyjaśnić, że tytuł *Cene u-rene* to dwa hebrajskie słowa z biblijnej Pieśni nad Pieśniami (3, 11)¹⁴: „wyjďte

⁷ To tłumaczenia pierwszej księgi – Księgi Rodzaju (hebr. *Bereszit*), a więc *Cene u-rene* (*Bereszit*). Pominę tu tłumaczenia kolejnych ksiąg Pięcioksięgu, a więc Księgi Wyjścia (hebr. *Szemat*) Księgi Kapłańskiej (hebr. *Wajikra*), Księgi Liczb (hebr. *Bamidbar*) i Powtórzonego Prawa (hebr. *Dewarim*).

⁸ O innych jego dziełach zob. Elbaum, Turniansky (2008); Borzymińska (2003: 120).

⁹ Fragmenty tłumaczyły: Joanna Lisek (Lisek 2015: 89-99) i Wiktoria Jaros (Jaros 2016).

¹⁰ Żydzi aszkenazyjscy w średniowieczu i okresie nowożytnym zamieszkiwali wprawdzie Francję i Niemcy, a następnie przede wszystkim Europę Środkowo-Wschodnią. Ich językiem dnia codziennego był jidysz, a kultu – hebrajski. O aszkenazyjczykach (Fijałkowski 2003: 120-121).

¹¹ Zob. *Zur Einführung* Berthy Pappenheim (*Zannah u-Reenah* 1930: XI).

¹² Ze względu na obszerność źródła *Cene u-rene* (wyd. 1911, to niemalże 500 stron) wykorzystam fragment pierwszego rozdziału księgi *Bereszit* (50 stron).

¹³ Pomijam tu podział na Talmud Palestyński, zwany też Jerozolimskim, oraz na Talmud Babiloński. Więcej, zob. Żebrowski (2003: 685–687).

¹⁴ Tytuł ten w jidysz wymawia się właśnie jako *cejne urejne, cene urene*.

i patrzcie córki Syjonu”, która rozpoczyna się właśnie od słów *ceejna u-reejna bnot Cijon*¹⁵:

11: „Wyjdźcie, córki jerozolimskie, spójrzcie, córki Syjonu, na króla Salomona w koronie, którą ukoronowała go jego matka w dniu zaślubin, w dniu radości jego serca”.

יא צֵאִינָה | וְרֵאִינָה בְּנוֹת צִיּוֹן בְּמִלְךְ שְׁלֹמֹה
בְּעֵטְרָה שֶׁעֲטָרָהּ לֹא אִמּוֹ בְּיוֹם חֲתָנָתוֹ וּבְיוֹם
שִׂמְחַת לְבוֹ:

Wersu 11 w Biblii Tysiąclecia nie przetłumaczono jednak najlepiej na język polski¹⁶. Lepiej choć literalne i archaicznie brzmi dawne tłumaczenie Izaaka Cyłkowa: „Wynijdźcie, córy Cyonu, a napawajcie się widokiem króla Salomona, dyademem, którym uwieńczyła go matka jego w dniu jego zaślubin, i w dzień wesela serca jego”¹⁷.

Tłumacząc *Bereszit* na jidysz Jakub syn Izaaka przeplatał wersy Tory fragmentami innych tekstów, np. Księgi Psalmów, Pieśni nad Pieśniami, słowami proroków Izajasza, Jeremiasza, z Księgi Rut, II Księgi Samuela, II Księgi Królewskiej¹⁸. Używał przy tym sporo hebraizmów, jak np. wspomniane tytuły: *Cene u-rene* i *Bereszit*. W pierwszym rozdziale odwołał się oczywiście do opisu stworzenia świata (Księga Rodzaju / *Bereszit* 1), ale i do Mojżesza (wydarzenia opisane w Księdze Wyjścia / *Szemot*). Aszkenazy korzystał również z talmudycznych komentarzy rabinicznych. Z autorytetów (i źródeł) pozabiblijnych należy wymienić, jak pisał *naszych mędrców* (*chachamim* – mędrzy), np. rabiego Icchaka, Rasziego¹⁹, Nachmanidesa²⁰ i innych²¹, oraz liczne traktaty talmudyczne²². Każdym z dwunastu rozdziałów kończył wyjaśnieniem czytań liturgicznych, tzw. *haftarot*²³. Taki sposób myślenia, pisanie i redagowania tekstów był typowy dla rabinów i uczonych żydowskich nie tylko w czasach Jaakowa ben Icchaka, i nie tylko w Janowie, ale na całym świecie (czego przykładem jest Talmud). Pod względem formy Aszkenazy nie był może innowatorem, lecz jego dzieło stało się

¹⁵ Hebr. *ceena u-reena* w takim zestawieniu (i formie) to *hapaks legomenon*. Jednakże czasowniki te (*wychodzić* i *patrzeć*) występują w tekście biblijnym wielokrotnie: np. w podstawowej formie, a więc 3 os. l.p. rodz. męskiego - hebr. *jaca* – wychodzić - 148 razy; *roe* – widzieć, patrzeć – 126 razy. Tekst *Biblii hebrajskiej*, zob. *Shir Hashirim – Song of Songs – Chapter 3*, https://www.chabad.org/library/bible_cdo/aid/16447 [dostęp: 15.11.2018].

¹⁶ Zob. *Biblia Tysiąclecia Online* (2003). (Tłum. P. Rostworowski.) <http://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=584> i http://biblia.deon.pl/menu.php?st_id=5 [dostęp: 15.11.2018].

¹⁷ *Pieśń Salomona*. W: I. Cyłkow (1904), *Księgi pięciu megilot*. *Chamesz megilot*. Kraków (reprint, 2007: 35).

¹⁸ Wykorzystał też powyższe *megilot* (hebr. *megila*, l.m. *megilot* – zwój, zwoje). Pięć *megilot* / pięć zwojów to księgi: Pieśń nad Pieśniami, Estery, Rut, Lamentacji i Koheleta.

¹⁹ Raszi, (RaSzI; akronim od RABi SZlomo Icchaki), właśc. Szlomo ben Icchak (1040 Troyes w płn. Francji – 1105 tamże) – rabin, uczony. Słynny komentator Biblii i Talmudu, autor wielu responsów (wyjaśniających prawo religijne).

²⁰ Ramban (RaMbaN, akronim od RABi Mosze Ben Nachman), czyli Nachmanides, właśc. Mosze ben Nachman (1194 Gerona – 1270 Akko) – rabin, medyk, kabalista.

²¹ Wymienia wiele imion, np. rabbi Azarija, rabejnu Bechajej, rabbi Simona, rabbi Eljezer i rabbi Jose, rabbi Brachija, rabbi Simon, rabbi Jochaj, rabbi Huna, rabbi Jakow, rabbi Eljezer ben Azarija, rabbi Jehuda, rabbi Jehoszua ben Karcha, Gamaliel, i inni.

²² Np. Traktaty *Baba batra*, *Kiduszin*, *midrasz Bereszit raba*, *Chulin*, *Toldot Icchak*, *Talmud – Jewamot*, i inne.

²³ Hebr. *haftara*, l.mn. *haftarot* – zakończenie, fragmenty Biblii (zwł. ksiąg prorockich) czytane po czytaniu Tory (Pięcioksięgu) w czasie nabożeństw synagogałnych w soboty i inne święta. Pełniły przede wszystkim cel edukacyjny.

podstawową lekturą pobożnych Żydówek, a i niejednego niewykształconego Żyda. *Cene u-rene* miała ułatwić kobietom nie tylko rozumienie Tory, ale i edukację (naukę czytania), zwłaszcza naukę religii i prawa religijnego.

Interpretacje – przykłady

Aszkenazy tłumaczył Torę (Pięcioksiąg), a więc najważniejsze teksty prawa religijnego, odwoływał się również do Talmudu. Współcześnie jednak niektóre mogą razić swoją naiwnością i/lub błędnymi wyjaśnieniami. Oto kilka przykładów takich interpretacji pierwszych wersetów Biblii.

Ilustr. 1 Początek *Cene u-rene* (Tse'elah u-re'elah 1911: 1)

Jak widać na ilustracji, tekst *Cene u-rene* rozpoczyna się od nagłówka po hebrajsku *parasat bereszit* (fragment *Bereszit*)²⁴, a więc nawiązuje do liturgicznego wykorzystania tekstu Biblii. Do didaskaliów należy dalsze sprecyzowanie (już w jidysz): to [ten fragment] wyjaśnia, dlaczego Tora zaczyna się od [litery] B[et] i od słowa *Bereszit*²⁵. Po nim następuje (na ilustracji powyżej w obramowaniu) tytuł *Bereszit*, a po nim tekst główny²⁶:

(*Na początku Bóg stworzył niebo i ziemię*) w pierwszym stworzeniu nieba i ziemi. Ziemia była pustkowiem i bezładem, a tron *Chwały* Boga unosił się w powietrzu ponad wodami. A dlaczego Tora zaczyna się od B[et]? Ażeby pokazać, że B[et] jest *błogosławieństwem* [hebr. *bracha*]. Dlatego *Święty, niech będzie błogosławiony*²⁷, rozpoczął od B[et]. Wtedy przyfrunęło A[lef] przed *Świątym, niech będzie błogosławiony*, i rzekło: „Rozpocznij ode mnie Torę, ponieważ jestem pierwszą literą” alfabetu²⁸. Odpowiedział mu *Święty, niech będzie błogosławiony*: „Na górze Synaj dam dziesięć słów (*asrat ha-dwarim*) [dziesięć przykazań], wtedy rozpocznę od A[lef]: „Ja jestem

²⁴ Hebr. *Parasza* – Żydzi sefardyjscy określali tak fragment Pisma czytany w czasie liturgii synagoidalnej w sobotę lub w inne dni. W ciągu roku czytano 54 wyodrębnione parasze. W nawiasie kwadratowym umieszczam własne wyjaśnienia, w nawiasie półokrągłym – tekst Aszkenazego.

²⁵ W transkrypcji uproszczonej: *do wet werin der cajlt worum di Tora hejbt zich on mit der B[et] un mit dem wort Bereszit*. Tekst jest wokalizowany, oczywiście nie zawiera znaków interpunkcyjnych takich jak przecinki czy kropki. W języku hebrajskim i jidysz nie ma wielkiej litery, jednak zaznaczam je tu w tytułach i określeniach Boga czy Tory. Hebraizmy w tekście są inną, mniejszą czcionką lub w nawiasach okrągłych. Ja wyjaśniam je w nawiasach kwadratowych. Podwójną literę *jud* transkrybuję jako *j*, pojedynczą jako *i*. Podwójny *jud* wskazuje na skrót niewypowiedzanego imię Boga [*tetragram*].

²⁶ *Tse'elah u-re'elah*, (1911: 1). Hebr. אַלֶּף, to 1, a więc: s. 1. Tłumaczenie moje.

²⁷ Akronim złożony z hebrajskich liter *he* [ה], *kof* [ק], *bet* [ב], *he* [ה], zapisanych od prawej do lewej, to skrót zdania: *Bóg, święty, niech będzie błogosławiony*.

²⁸ Hebr. *ot* – litera, znak, cyfra; akronim [א"ב], tzn. hebr. *alef-bet* – alfabet.

Pan, twój Bóg” [Anoki JJ Elochejch]²⁹. I dlatego *Tora* zaczyna się od słowa *bereszit*, ażeby nam wyjaśnić, że świat był stworzony wedle [zgodnie, z powodu] *Tory*, to znaczy *początek jego drogi* [jid. *reszis darko*, hebr. *reszit darko*]³⁰.

W pierwszym rozdziale *Bereszit w Biblii hebrajskiej* nie ma jednak mowy o literach hebrajskiego alfabetu, od których wszystko się zaczyna. Nie ma mowy o literach fruujących w niebie przed tronem Boga, nie ma też mowy o Bożym Tronie Chwały (jest natomiast u Jeremiasza, Jr 17,12). Biblijny autor milczy o stworzeniu *Tory* już na początku dzieła stworzenia³¹. Natomiast przywołane przez Aszkenazego wydarzenia na Górze Synaj i nadanie Dziesięciu Przykazań opisane zostało przecież w drugiej księdze – Księdze Wyjścia / *Szemat*. Wówczas to Bóg powiedział o sobie: *Ja jestem Pan, Twój Bóg (anochi Adonaj elochejcha, Wj 20,2)*³². W rozdziale pierwszym BH nie ma nic o pierwocinach (dopiero w Wj 23/ *Szemat*). Niemniej, idea stworzenia, obraz Boga jako Pana, Stwórcy, dawcy *Tory*, prawodawcy (prawa religijnego), jak również sam Izrael (lud Izraela), zapowiadany Mesjasz (Iz 60,1), czy też kult świątynny oraz odniesienia do Góry Synaj, Jerozolimy (itd.) stanowią fundamenty myśli żydowskiej – biblijnej i postbiblijnej.

Do postbiblijnej literatury (komentarza Rasziego do *Bereszit*1,1) nawiązuje dalszy fragment *Cene u-rene*:

Rabbi Icchak mówi, dlaczego w *Torze* napisano, jak Bóg stworzył świat. *Tora* jest przecież tylko *przykazaniami* [micwami – jid. *micwes*, hebr. *micwoi*]³³. Dlatego powinna rozpocząć się tylko od nakazów (*micw*). Lecz kiedyś przecież siedem *ludów* [hebr. *umot*, ludów/narodów] rzeknie do *Izraela* [hebraizm, w jid. *Jisroel*]: jesteście bandytami [hebr. *gazlonim*], ponieważ zabieracie nam ziemię *Izraela*. Odpowie im wtedy *Izrael: Święty, niech będzie błogosławiony, stworzył świat. Weznieście ją [czyli ziemię Izraela] wam, a teraz daje nam.*

Nasi mędrcy [hebr. *chachamim*] rzekli: z powodu trzech rzeczy stworzył świat *Święty, niech będzie błogosławiony*: z powodu *Tory*, którą nazwał początkiem jego drogi (hebr. *reszit darko*). I z powodu ofiar [hebr. *korbanot*]³⁴, które przynosi się do świątyni [hebr. *Beit ha-mikdasz*], co on nazywał początkiem [hebr. *reszit* – początek, zasada]³⁵. I dlatego *Tora* rozpoczyna się od słowa *Bereszit*, ażeby nas pouczyć, że świat został stworzony z powodu *Tory*, to znaczy początku jego drogi [hebr. *reszit darko*], ponieważ on [przybytek, świątynia] został stworzył przed światem. I z powodu

²⁹ Hebr. *asrat ha-dwarim* – dziesięć słów, czyli dziesięć przykazań. Dalej zdanie po hebr. *Anoki JJ Elochejcha - Ja jestem Pan, twój Bóg.*

³⁰ Hebr. *reszit darko* – początek jego drogi odnosi się nie tylko do dzieła stworzenia, ale i prawa religijnego jako principium żydowskiego życia. Por. Prz 8,22: „Pan mnie stworzył, swe arcydzieło, jako początek swej mocy, od dawna” w *Biblii Tysiąclecia Online* (2003). (tłum. W. Borowski). <http://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=546> [dostęp: 17.11.2018].

³¹ Mówiące litery, tzn. litera *alef* (choć niewymawiana, ale przyjmująca najczęściej samogłoski *a, o*), domagająca się od Boga wywyższenia jej, bo ona przecież rozpoczyna hebrajski alfabet, zaskakuje nieżydowskich czytelników i domaga się sięgnięcia do kabały (a więc średniowiecznego mistycznego nurtu) oraz dalszych wyjaśnień. Wprawdzie w BH niektóre teksty zaczynają się od kolejnych liter alfabetu hebrajskiego (np. Ps. 145), taki układ ginie jednak w przekładzie na inne języki. Ważne, że *Tora* zaczyna się od *Bet* (drugiej litery alfabetu) w słowie *Bereszit*, tak samo jak, zaczyna się od niej inne ważne słowo – jid. *broche*, hebr. *bracha* – błogosławieństwo.

³² Zarówno zaimek osobowy *ja* – *anochi / anoki* (współcześnie *ani*), jak i wyrażenie *elochejcha* – twój Bóg, rozpoczyna litera *alef*. Według kabalistycznej księgi *Zochar alef* znalazło się więc na Górze Synaj w momencie ważnym dla całego Izraela (Kania, 2004: 5 i nast.).

³³ Hebr. *micwot*, czyli przykazania, w l. poj. *micwa* – nakaz prawa religijnego, też dobry uczynek.

³⁴ Hebr. *korban* – ofiara, *korbanot* – ofiary.

³⁵ Początkiem, ale i główną zasadą, *pryncypium*, dyrektywą, nakazem.

dziesięcin [hebr. *maesrot* – dziesięć], które oznaczają początek zboża [hebr. *reszit deganecha*]³⁶. I dlatego *Tora* wskazuje na świątynię [hebr. *Beit ha-mikdasz*] dlatego uczy nas także, że świątynia [hebr. *Beit ha-mikdasz*] zostanie zniszczona. Dlatego mówi: „ziemia była pustkowiem i bezładem” (hebr. *wa-arec haita tochu wa-bochu*). Ziemia będzie pustkowiem, ponieważ *Szechina* [arameizm] obróci się od zniszczenia [hebr. *churban* – ruina, zniszczenie]³⁷. I dlatego mówi: a duch Boże unosił się nad powierzchnią wody (hebr. *we-ruach elochim merachefet al penej ha-maim*)³⁸. To poucza nas, że nawet wtedy, kiedy będziemy już w rozproszeniu [hebr. *galut* – rozproszenie, diaspora], to przecież *Tora* nie zostanie nam zabrana. I dlatego mówi on też: „i Bóg rzekł...” [hebr. *wajomar elochim*].

Jakub ben Iczhak Aszkenazy odwołał się do dzieł i słów Boga („I rzekł Bóg...”)³⁹, jak również, jak już wspomniano, do mędrców (*chachomim*), np. „Rabbi Iczhak powiedział” (Raszi, *Bereszit* 1), „rabbi Szimon mówi”⁴⁰, „rabbi bar Bar Chana opowiedział”⁴¹. Pisząc o dziele stworzenia światła (Rdz 1,3), odwołuje się do Gemary i przypomina, że pierwszy człowiek – Adam – został stworzony w *Rosz ha-szana*, a więc w żydowskie święto Nowego Roku. To oczywiście postbiblijna, talmudyczna tradycja. Do niej należy też zwyczajowe nierozpoczynanie nowej pracy w poniedziałek. *Nota bene*, czyż i do dziś nie mówi się u nas o „szewskim poniedziałku”? Aszkenazy jednak nie pisze o szewcach, ale przypomina interpretację braku predykatu *dobry* w biblijnym opisie dzieła stworzenia w drugim dniu, które nie zostało uznane za dobre (Rdz 1, 6-8). Natomiast o pozostałych aktach stworzenia Bóg widział i mówił, że były dobre⁴². Wyjątek stanowił osioł, o którym Aszkenazy pisze, że Bóg uznał go za najgłupsze zwierzę⁴³ (koniam natomiast za zwierzę wesołe)⁴⁴. Pisze też o feniksie (jid. *fojgel chol*), ptaku, który nie jadł w raju owoców drzewa poznania (hebr. *ec ha-daat*; *nota bene*, było tam też drzewo życia – hebr. *ec ha-chaim*), dzięki czemu żyje tysiąc lat (zob. *Bereszit raba*, 19).

Warto też dodać, że Aszkenazy przywołał legendę o Lewiatanie i jego samicy, którą zabito, a jej mięso zasolono i pozostawiono na przyjście Mesjasza⁴⁵. Lewiatan pojawia się w Biblii jako morski potwór⁴⁶. Podanie o samicy i uczcie mesjańskiej z jej mięsem na stole należy jednak do pozabiblijnych żydowskich legend i mitów⁴⁷. Legenda ta znalazła swoje miejsce w liturgii domowej i synagogalnej⁴⁸. W jesiennym święcie Sukot (Święto Namiotów), wychodząc z namiotu, wypowiada się życzenie: „Niech to będzie Twoja wola Panie, nasz Boże i Boże naszych ojców, że jako że mieszkałem w tym namiocie, abym mógł w przyszłym roku zamieszkać w namiocie ze skóry Lewiatana. Następnym rok

³⁶ Por. nakaz składania dziesięciny z pierwszych plonów, np. pierwocin zebranych zbóż, ale i potomstwa pierwotnego – ludzi i zwierząt. Zob. Wj 13,2; Wj 23,19; Kpł 19, 23-25; 23,10.17; Lb 15, 20-21; 18,13.14; Pwt 18,4; 26,2.

³⁷ Hebr. *Szechina* – termin kabalistyczny, określający obecność Boga. Por. Wj 25,8; Kpł 16,16.

³⁸ Cytat z Rdz 1,2.

³⁹ Np. Rdz 1,3. Hebrajskie *dawar* – słowo, to także rzecz, sprawa, wydarzenie – wskazuje więc na działanie Boga i jego moc stwórczą. Wers ten jest też przykładem kategoryczności, sprawczej mocy boskich słów: „Wtedy Bóg rzekł: »Niechaj się stanie światłość! « I stała się światłość”. W kolejnych wersach podobnie.

⁴⁰ Zob. *Bereszit raba* 3,5 – midrasz do księgi *Bereszit* z XI w., często cytowany przez Rasziego.

⁴¹ W dalszym fragmencie, odwołanie do traktatu talmudyczny *Bawa batra*, 74a – z Miszny, traktat *Nezzikin*.

⁴² Zob. Rdz 1,10; 1,12; 1,18; 1 21; 1,25; 1,31.

⁴³ Wyjaśnienie w oparciu o etymologię i podobieństwo hebr. *hamor* – osioł i *homer* – glina.

⁴⁴ Zgodnie z Biblią wąż pełnił rolę kusiciela, a pies jest zwierzęciem nieczystym.

⁴⁵ Zob. Doktor (2003). O uczcie mesjańskiej pisał prorok Izajasz (Iz 25,6-10).

⁴⁶ Zob. Hi 3,8; 40; Ps 74,14; 104,26; Iz 27,1 (dwa razy).

⁴⁷ Por. Legendy żydowskie i mity hebrajskie (Ginzberg, 1997; Graves, Patai, 2002: 27–31, 35, 38, 45–54).

⁴⁸ W synagogach śpiewa się poemat *Akdmut* (aramejski), zawierający m.in. opis walki Lewiatana z Behemotem, zakończonej zabiciem obu zwierząt przez Boga. Więcej, zob. *Lewiatan*, [https://pl.wikipedia.org/wiki/Lewiatan_\(potw%C3%B3r\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Lewiatan_(potw%C3%B3r)) [dostęp: 15.11.2018].

w Jerozolimie⁴⁹. Motyw Lewiatana bez wątpienia zasługuje na omówienie w odrębnym opracowaniu, podobnie jak legendarna rzeka Sambation. W midraszu *Bereszit rabba* rabbi Akiwa wyjaśniał Turnus Rufusowi⁵⁰ świętość szabatu i wyjątkowość tego dnia – wówczas odpoczywa również rzeka, której nurt ustaje. W tym samym passusie przytoczone zostało też ostrzeżenie: „kto w tym świecie nie zachowuje szabatu, zachowa go w przyszłym”, w piekle bowiem odpoczywa się tylko w szabat, w pozostałe dni cierpi.

Wracając do interpretacji Aszkenazego (wersu z Rdz 1,14): stworzenie słońca i księżycy było konieczne, by wiedzieć, kiedy wypadają święta⁵¹. Przypomniawszy on też, że o wschodzie słońca należy zakładać filakterie (hebr. *tfilin*)⁵² i odmawiać *Szma Izrael* (Pwt 6,4), a o zmierzchu modlitwę *Maariw*. Jednakże, jak pisze, kiedy Bóg się gniewa – księżyc maleje (a mniej światła to kara za złe sprawowanie Żydów)⁵³. Za uzurpację czy też apokryficzną wypowiedź należy uznać przytoczoną konstatację z traktatu talmudycznego: „Bóg rzekł: noc jest do czytania Tory” (*Eruwin* 65a). Zaraz przed nią bowiem Aszkenazy przypomina uniwersalną prawdę: noc jest po to, by człowiek odpoczął, bez snu by umarł od licznych wysiłków. W biblijnym opisie stworzenia szósty dzień to czas, kiedy pojawia się człowiek. W narracji Aszkenazego mowa jest tam również o aniołach (w niebiosach), z którymi rozmawiał Bóg, także o aniele śmierci (hebr. *malach ha-mawet*, w kolejnym rozdziale podaje jego imię – Metatron, czy też imiona innych aniołów, np. Samaela).

Podsumowując, należy więc podkreślić wykorzystanie tradycji spisanej (BH i tak ważnych zawartych w niej idei, jak stworzenie, przymierze, Prawo, dziesięć przykazań) oraz tradycji ustnej (Talmud, legendy). Z intertekstualności *Cene u-rene* wynika wielość i zróżnicowanie przekazu, odzwierciedlające bogactwo kultury żydowskiej – od religijnej, biblijnej, ortodoksyjnej przez pobożność ludową bogatą w mity, zwyczaje i zachowania pozaliturgiczne. Należy podkreślić, że *Cene u-rene* jako tekst edukacyjny i modlitewny, nie tylko dla kobiet, zyskał aprobaty rabinów. Zachowało się wiele świadectw, używania go i uznawania za podstawową lekturę kobiet w szabat, zwłaszcza w domu, a więc wiąże się to ze sferą prywatnej pobożności. Dzieło to było (i wciąż jest) używane przez ortodoksyjnych Żydów, można więc mówić o jego ponadczasowości i współczesnej recepcji, o czym świadczą liczne tłumaczenia (od wieku XVII po XXI), jest to jednak zagadnienie, któremu warto poświęcić odrębne opracowanie. Należy więc podkreślić, że księga *Cene u-rene* nie powstała w języku świętym i nie była wykorzystywana bezpośrednio w liturgii synagoidalnej. Jednakże z pokolenia na pokolenie była używana w domach w szabat. Należy jednak do żydowskiego dziedzictwa, nie tylko ludowego, ale religijnego, językowego i narodowego. Docenić więc należy ludową pobożność, ale i samego Aszkenazego, dzięki któremu miliony nieuczonych Żydówek i Żydów, nie znając języka świętego, mogli pielęgnować swą żydowską pobożność i tożsamość.

⁴⁹ Tamże. Proponowałabym tu jednak przyjętą formułę życzeniową: w następnym roku w Jerozolimie.

⁵⁰ Quintus Tineius Rufus (ok. 90–131) 127 konsul, rzymski gubernator prowincji (Zob. *Quintus Tineius Rufus*). W tekście źródłowym użyto imion Turnus Rufus.

⁵¹ Aszkenazy pisał o słońcu i księżycu, ale też o znakach zodiaku i gwiazdach – w piątym dniu stworzenia. Stąd też dusza, jak wyjaśniał, ma pięć imion: hebr. *nefes*, *ruach*, *neszama*, *chaja*, *jechuda*.

⁵² O filakteriach (Borzymska 2003c: 425–426).

⁵³ W kolejnych wersach inne interpretacje nowiu i pełni księżycy.

Bibliografia

Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu (1975). Nowy przekład z języka hebrajskiego i greckiego opracowany przez Komisję Przekładu Pisma Świętego. Towarzystwo Biblijne w Polsce. Warszawa. Pozyskano z http://bibliepolskie.pl/zsteksty_wer.php?book=22&chapter=3&verse=11&tld=8.

Biblia Tysiąclecia Online (2003). (Tłum. *Księga Rodzaju* – C. Jakubiec; *Księga Przysłów* – W. Borowski; *Pieśń nad Pieśniami* – P. Rostworowski). Poznań: Pallottinum. Pozyskano z http://biblia.deon.pl/menu.php?st_id=5.

BORDEN, M. (2018). „*Die vaybershe Bibel*”: *The Myth and Mythopoeitics of the “Women’s Bible”* (komputeropis pracy magisterskiej, Department of Germanic Languages and Literatures University of Toronto). Pozyskano z https://www.academia.edu/36309918/Di_vaybershe_bibel_The_Myth_and_Mythopoeitics_of_the_Womens_Bible_.

Księgi pięciu megilot. Chamesz megilot (1904). (tłum. I. Cylkow). Kraków: Wydawnictwo Austeria (reprint, 2007).

Shir Hashirim – song of Songs – Chapter 3. Pozyskano z https://www.chabad.org/library/bible_cdo/aid/16447.

Tse’elah u-re’elah. Hamishah humshei Torah. Im haftarot v-hamesh megilot v-targum l-megilot b-lashon ashkenaz. (1911) Vilne: Romm. Pozyskano z http://rosetta.nli.org.il/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE12358125&gathSattIcon=true.

Zeenah u-reenah. Frauenbibel (1930). Übersetzung und Auslegung des Pentateuch von Jacob Ben-Isaac aus Janow. Nach dem Jüd.-Dt. bearb. von Bertha Pappenheim. Frankfurt am Main: Kaufmann. Pozyskano z <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/judaicaffm/content/titleinfo/8245333>.

ADAMOWSKI, J., TYMOCHOWICZ, M. (2016). *Sacrum w kulturze tradycyjnej i współczesnej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej; Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.

BORZYMIŃSKA, Z. (2003a). *Aszkenazy (Askenazy) Jaakow ben Icchak (Jakub ben Izaak) z Janowa*. W: Z. Borzymińska, R. Żebrowski (red.), *Polski słownik judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, t. 1 (s. 120). Warszawa: Prószyński i S-ka.

BORZYMIŃSKA, Z. (2003b), *Cenerene*. W: Z. Borzymińska., R. Żebrowski (red.), *Polski słownik judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, t. 1 (s. 256–257). Warszawa: Prószyński i S-ka.

BORZYMIŃSKA, Z. (2003c), *Filakteria*. W: Z. Borzymińska, R. Żebrowski (red.), *Polski słownik judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, t. 1 (s. 425–426). Warszawa: Prószyński i S-ka.

DOKTÓR, J. (2003). *Mesjasz*. W: Z. Borzymińska, R. Żebrowski (red.), *Polski słownik judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, t. 2 (s. 141–143). Warszawa: Prószyński i S-ka.

ELBAUM, J., TURNIANSKY, C. (2008). *Tsene-rene* (trans. D. Weissman). In: G. D. Hundert (ed.), *The YIVO Encyclopedia od Jews in Eastern Europe*. Ed.. (Vol. 2, pp. 1912 – 1913). New Haven – London: The Yale University Press. Pozyskano z <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Tsene-rene>.

- FIJAŁKOWSKI, P. (2003). *Aszkenazyjczycy*, W: Z. Borzymińska, R. Żebrowski (red.), *Polski słownik judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, t. 1 (s. 120–121). Warszawa: Prószyński i S-ka.
- GINZBERG, L. (1997). *Legendy żydowskie. Księga Rodzaju* (przeł. J. Jarniewicz). Warszawa: Cyklady.
- GRAVES, R., Patai, R. (2002). *Mity hebrajskie. Księga Rodzaju* (przeł. R. Gromadzka). Warszawa: Cyklady.
- JAROS, W. (2016). *Biblia kobieca jako przykład literatury moralizatorskiej. Przekład i analiza fragmentów „Księgi Rodzaju”*. Kraków: praca licencjacka przygotowana w Katedrze Judaistyki UJ pod kierunkiem dr A. Jakimyszyn-Gadochy.
- KANIA, I. (2005). *Opowieści Zoharu. O kabale i Zoharze*. Kraków: Homini S. C.
- KRAJEWSKI, S. (2003). *Tora*. W: Z. Borzymińska., R. Żebrowski (red.). *Polski słownik judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, t. 2, (s. 720–721). Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Lewiatan*. Pozyskano z [https://pl.wikipedia.org/wiki/Lewiatan_\(potw%C3%B3r\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Lewiatan_(potw%C3%B3r)).
- LISEK, J. (2015). *Biblijna Rachela i jej interpretacja w jidyszowej literaturze kobiet*. W: A. Janicka, J. Ławski, B. Olech (red.), *Żydzi wschodniej Polski, seria III, Kobieta żydowska* (s. 89-99). Białystok: Alter Studio.
- LISEK, J. (2018). *Kol isze – głos kobiet w poezji jidysz (od XVI w. do 1939 r.)*. Sejny: Pogranicze.
- ŁUGOWSKA, J. (1993). *W świecie ludowych opowiadań. Teksty, gatunki, intencje narracyjne*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- ŁUGOWSKA, J.(1981). *Ludowa bajka magiczna jako tworzywo literatury*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- MIANECKI, A. (2010). *Stworzenie świata w folklorze polskim XIX i początku XX wieku*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- PARUSH, I. (2010). *Tyle hałasu o kilka książeczek* (przeł. Iwona Szymaniak). „Cwiszn”, 4, 96–98.
- Quintus Tineius Rufus (consul 127)*. Pozyskano z [https://en.wikipedia.org/wiki/Quintus_Tineius_Rufus_\(consul_127\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Quintus_Tineius_Rufus_(consul_127)).
- SHMERUK, C. (2007). *Historia literatury jidysz. Zarys*. M. Adamczyk-Garbowska, E. Prokop-Janiec (red.). Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- SIMONIDES, D. (2011). „*Mojego” folkloru już nie ma. Czy folklorystyka wyczerpała już swoje możliwości? Refleksje nestorki terenowych badań folklorystycznych w rozmowie z Janiną Hajduk-Nijakowską*. W: J. Hajduk-Nijakowska, T. Smolińska (red.). *Nowe konteksty badań folklorystycznych* (s. 29–38). Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- SULIMA, R. (1976). *Folklor i literatura. Szkice o kulturze i literaturze współczesnej*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- TURNIANSKY, C. (2006). *Ze'edah U-Re'edah*. In: *The Comprehensive Historical Encyclopedia (Jewish Women's Archive)*. Pozyskano z <https://jwa.org/encyclopedia/article/zeenah-u-reenah>.

ZINBERG, I. A. (1975). *The History of Jewish Literature*, v. 7. *Old Yiddish literature from its origins to the Haskalah period* (trans. Bernard Martin). Cincinnati–Ohio–New York: Cleveland: Press of Case Western Reserve University.

ZOWCZAK, M. (2000). *Biblia ludowa. Interpretacje wątków biblijnych w kulturze ludowej*. Wrocław: Funna / Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej.

ŻEBROWSKI, R. (2003). *Talmud*. W: Z. Borzymińska, R. Żebrowski (red.). *Polski słownik judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, t. 2 (s. 685–687). Warszawa: Prószyński i S-ka.

AGATA RYBIŃSKA

TSE'ENAH U-RE'ENAH– THE JEWISH BIBLE FOR WOMEN: BETWEEN THE BIBLICAL TRADITION AND FOLK PIETY (WITH THE EXAMPLE OF BERESHIT)

The aim of the article is to analyze the Jewish Bible for women (the first chapters of the book of *Bereshit*) and to argue for the egalitarian character of the text. Written in Yiddish, the vernacular language of the Eastern Jews, the book was intended to be used by women and men, especially those who did not know Hebrew. It is a compilation of biblical texts, rabbinical comments, and folk legends and explanations, aimed at shedding light on the religious issues and customs in a simple way that can be understood by people not educated in the Mosaic law.